Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 20 четверг № 290 (14490)

1925 чылда идевилеттинген

Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

Съездиниң ээлчеглиг хуралынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң илеткелиниң талазы-биле саналдаа бээрибиле СЭКП-ниң Татар обкомунуң секретары **А. В. Лаврентьевке** бир дугаарында сөс берген. Ол, чуртта байдалды быжыглап эжиждевин экономиканы шинтпирлии-биле кадыкшыдарындан эгелээр ужурлуг деп саналп турарын илереткен.

Саналдакчының бодап турары-биле алырга, Эвилел керээзи чарарыга чедир ССРЭ-ниң Президентизиниң чугаалааны экономиктиг дугуржулгага соцчааладышкын чокка ат салыры эргежок чүгүлү бооп турар. Депутат камгалал комплексинин бүдүүлгелерин иштики рынокта дыка чедишпейн турар продукциязы кылып үндүрериве угландырарының айтырыгларынче кичээгейни салган.

Бистер эде тургустунуушкунче эгелеп кирип турган, дыка хөй адырларга дүрген болгаш эки түциелдерге кордап турдувус деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эртем талазы-биле комитединиң кежигүнү **В. М. Рябчиков** чугаалаан. Херек кырында оон шүүт өске болган. Саналдакчы мындыг боттуг сүмелерин кылган: бүгүле ажыл-агый дугуржулгаларын чүгле биржаларны болгаш банкыларны дамчыштыр кылыр.Ындыг арга-биле чүт бараан саарылгазын тазыштыр, рубльдиң ат-алдарын дедир эгидер аргалыг болур. Акша мөссаларының эң хөй мөөцелийшкининиң кайда болгаанын тодарадып көөрүнүң дугайында идеяны ол илереткен. Депутат мындыг байдалдарда акша реформазын кылып болурунуң дугайында бодалын илереткен.

Депутат **Н. А. Назарбаев** бистиң политиктиг далайывыс дыка чалгын турар деп, чугаалаан. Чагырып-дужаар система үреттинген деп санаары — хоозун бодал-дыр. Төптүң диктаторжу чүткүлү кошкаваан, ведомстволарның туружу ам-даа быжыг. Чижээ, бистиң валюта ажылдан алыр дээш кылган оралдажышкыннарывысты чазактың белеткээни Президентиниң боттуг экономиктиг хоойдулары моонда-ктап турар. Казахстанның Президентизи ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң сөөлгү шинтпирлерин чүттүн чаңгыс аай экономиктаг делгемнерин сандарадырынче угланган чажыт диверсия-биле деңнээн.

Стратегия талазы-биле алыр болза, М. С. Горбачевтуң угланышкынынга каттыжып турар мен, ынчалза-даа эде тургустунуушкунуң тактиказын өскертир херек —деп, ол чугаалаан. Кудуу көрдүрүп, базындырган улус эки талазынче өскерлир дээн аазаашкын кайда чүвел деп айтырар эргелиг.

Республикалар төптүң сандарадыкчы политиказындан боттарын чайладырын оралдажып турар. Республикалар аразынга кереэлер — Федерацияның үндезини болур.

Анаа девискээр аразының депутаттар бөлүүнүң даасканын ёзугаар санал берип турарын дыцнаткаш, **Г. Х. Поповтуң** чугаалааны болза: бистер ёзулуг эде тургустунуушкунуң чаартылгаларынче ам-даа эгелеп кирбээн бис. Амгы үениң бергелери, оон бодап турары-биле алырга, чүрттүн хамааты бүрүзүнүң кезиндек черии халаска алыр, күрүне өнчүзүндеи бодунуң үлүүн алыры, квартиразының өнчүтеин болур аргазы чок бооп турары-биле холбашкан. Оратоонуң бодап турары-биле алырга, ажыл-агыйжы болгаш өске-да структураларга партийжи аппараттын эмин эткен контролю хевээр артпышаан, а кижилерге кол-ла үүлдү: боттарының айтырыгларын боттарының күжү-биле шинтпирлээр арганы бербейн турар. Оон ужурундан эде тургустунуушкун кижи бүрүзүнүң, бүгү улустуң хереэ болбайн барган деп, ол санап турар.

Бир эвес кризистеи нинти күш-биле үнерии оралдажыр болза, чиик, үре-түнелдиг, угаан-сарыылдыг болуруи депутат демдеглээн. Оон-биле чергелештир ол ажылдың кол кезиин республикалар алыр ужурлуг. Моссоветтиң удуртукчузу күштүг төптү. Президентиниң күштүг эрге-чагыргазын хевээр арттырарының чугулазын саналдаан.

Депутат **С. Б. Сараев** бистер чүртка корум-чүрүмну тургузарының талазы-биле шинтпирлиг хемчеглерни хүлээп албаан шаавыста, Съездиден чоруп шыдавас апаар бис-деп саналынга чугаалаан. Ынчангаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чартык чыл болгаш, бодунуң төскай хуралынга ССРЭ-ниң Президентизинин чүртта байдалды чогумчалыг болдурарыбиле амгы Съездиге бодунуң киирген саналдарының күүсеттинип турарының дугайын чугаалажып көөр ужурлуг деп, санап турарын ол демдеглээн.

Оратор чүртка хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чүрүмну быжыглаары-биле холбаалыг айтырыгларже кичээгейни угландырган. Милиция дугайында хоойлуну хүлээп алырының чугулазының, а ол ышкаш кеземче кодексиинин эң аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында чүүлдерин шыңгыырадырының дугайында бодалын илереткен.

Парламентиниң хоочуннар болгаш инвалидтер херектериниң талазы-биле комитединиң кежигүнү **А. И. Голяков** бистиң инитилелде месилдежишкиннериниң айыылдыг кызыгаарында четкинин чугаалаан. Эвилелдиң салым-хүүзүнүң дугайында, хүү өнчүнүң дугайында референдумнарны эрттиреринин чугулазының дугайында ССРЭ-ниң Президентизинин саналын оратор деткээнин илереткен. Ол ышкаш чүрттүн политиктиг тургузуунун келир үеэнинин дугайында база референдумну эрттирер херек дээзин депутат чугаалаан.

Депутат **А. М. Мирзабеков** үндезин чок, шугулдаашкынныг алгы-кыышкынын чоннуң амыдырал децнелин бедидеринге чедирбейн, чүгле экономиканың мөнчүраашкынын күштелдиреринге бүзүреп көөр үе четчир болганын чугаалаан.

Дагестанның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынын бодап турары-биле алырга, моондаа соңгаар чүртка бүдүүлге хемчээлиниң дециели кудулаар, күш-ажыл талазы-биле чедишпестээшкин түрүп кээр. Шаанда чүртка кыска үениң иштинде канчаар-даа аажок херии базымны кылыр арганы берген дээштиг идиг бериишкиннерин уттуп болбас ужурлуг. Бодуң, болдунуң үлүзүн, бодунуң төөгүзүн хүндүлээринге өөренир херек.

Бистер националдар аразының харылзааларын шинтпирлеваэн шаавыста, кайнаар-даа шимчеп шыдавас бис.

Эрткен второникте чүртта байдал дугайында илеткелди чугаалажып көөрүн депутаттар үргүлчүлээн.

* * *

Съездиниң декабрь 18-те эртенги хуралын **А. И. Лукьянов** даргалаан. Хурал эгелээр мөрнунда дүүн хенертен мөчээн ССРЭ-ниң улус депутады Б. В. Адлейбүнүң тураскаалы бут кырында түрүп ёзулаан.

Бо депутат үр чылдарның дургузунда Абхазияның партия организациязын удуртуп келген.

Оон соонда съездиниң Секретариаттың удуртукчузу **А. П. Яненко** ССРЭ Президентизинин Съездиге кылган илеткелин чүрттүн чонунуң кандыг янзылыг хүлээп көрүп турарының дугайын дыцнаткан. Секретариатка хөй саниыг телеграммалар болгаш телефонбиле медээлер кээп турар. Чоннуң хөй кезии илеткелди тодаргай, боттуг болгаш элээн хөй чаа үүлдерии киирген деп санап турар. Президентиниң илеткелиниң талазы-биле санап бээри-биле 439 кижи адын бижиткен. «Союз» бөлүк ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының талазы-биле хамаарышкан министерлериң илеткелдерин дыцнаар деп саналды киирген. Хүн айтырының талазы-биле санал берип турган, ол министрлер салдынган айтырыгга харыны бээр болза, чугула деп, Секретариат санаан.

Эвилел Совединиң Күшажыл, өртектер айтырыгларының болгаш социал политика талазы-биле комиссиязының даргазы, депутат **Н. Н. Гриценко** чонну ажыл-биле хандырарының дугайында хоойлу төлевилелин 1991 чылдың январьдан ыңайлаттайн, хүлээп алырын болгаш келир чылда күшажылчы коллективтерниң доктаамал ажылдаарын хандырары-биле олардың эрге-хоойлу хандырылгазының база оларга дуза көргүзериниң дугайында айтырыгны бүгү дециелдериң Советтериниң сессияларынга база-ла январь айда чугаалажып көөрүн Съездиден Дээди Советке дагзырын саналдаан. Кыска хуусаада өртектер тургузарының чаңгыс аай политиказын тодарадыры чугула деп, ол демдеглээн.

«Червоморскиниң судно кылыр завод» бүдүүлге каттыжышкынының чиңгине директорунуң экономика талазыбиле оралакчызы **В. И. Лисицкий** чуртта байдалды экижидери дээш кончуг шыңгыы хемчеглерни ап эгелээриниң чүгүлазын демдеглээн. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның күрүне эрге-чагыргалары Эвилел удуртулгазы-биле бир деминг хөделип турган, корум-чүрүмну быжыглаар база «ажыт» экономиканга удур шыңгыы демиселли чорудар болза, ынчан байдал экижип болур деп, депутат чугаалаан. Рынокче шилчиишкин үеэнде чүрттүн Президентизинин, ССРЭ чазааның болгаш эвилелдешкен республикаларның чазактарының кылып турар күженишкиннерин деткиринче ол депутаттарны кыйгырган.

Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **А. А. Малофеев** Президентиниң илеткелин чүүлдүг деткээн, Съездиниң ажылдап эгелээн баштайгы хүнүнге хамаарыштыр болгунуң бодалдарын илереткен. Бир эвес бистер бо Съездиниң баштайгы хуралында эгелээш, Президентини, Эвилел чазаан шүүгүмчүлээш түрүп бээр болзуувусса, оон ажылындан боттуг чүве үнмес. Амгы үеде бистиң чонувуста чүртту берге байдалдан үштүп база корум-чүрүмну быжыглап алыр кижи чок деп билиишкин тургустунган. Съезд маңаа дорт харыны бээр, бистө ындыг күштер бар деп чүвени чоннга бүзүредир ужурлуг.

Мордва АССР-ниң «Россия» күрүне үксаажыдылга заводунуң директору **А. В. Долганов** экономика талазына чурумну быжыглаарының чугулазынга доктааган. Чазактың ажыктыг ажылдаан турарын чедип алыр херек. Чамдык демократ депутаттар улуг албан-дужаалдарны чедип алгаш, боттарына ямдылыг чиигелделерин тургузуп ап эгелээн, оларның ындыг хөделишкиннерин баш удур бүгүү шаан, сойгаан илереди херек деп оон чугаалаан состерин зал адыш часкаашкыны-биле деткээн.

Полтавада Лещинск интернат-бажыңның салбыр эргелекчизи **Н. А. Касьян** бодунуң саналынга Украинада бооп турар болуушкуннарга тодаргай доктааган. Чамдык шимчээшкиннерден соңгуттурган улус депутаттары боттарының кылыр ужурлуг эрге-хүлээлгелерин күүсеттейн, чоннуң ортузунга үш-үдүрүм чоруктар организастаарынга, янзы-бүрү митингилер, чыскаалдар кылырынга болгаш негелделер салырынга өйлежи берген. Эрткен күзүн Украинага дүжүт чаагай болган. Оны ажаап ап турган үеде чамдык депутаттар забастовкалар, митингилер организастааш, чонну орта ажылдатпаан. Ынчангаш эрге-хоойлу камгалалын күштелдирер, шыңгыы хемчеглерни ажыглаар деп илеткелде кирген саналдарга бүрүн каттыжар мен деп, ол чугаалаан.

Депутат **И. А. Каримов** чуртта байдал айыылдыг деп чүве херек кырында көстүп келгеи деп чугаалаан. Төп биле республика, республика-биле түстүс девискээрлер аразында харылзааларны кандыг янзылыг тургузарын тодарадыр үе келген. Бистер Эвилел керээзи дээш туржуп турар бис, ындыг болзажок, Федерация кежигүнериниң эргелерин калбартырын төп эвес, а республикалар шинтпирлээр ужурлуг. Узбек ССР-ниң Президентизи тургустунуп келген байдалдан үштүнүп болурунуң бир аргазы болза, Президентиниң командазын солуурр болур деп медеглээн.

Колхозтарның Эвилел чөвүлелиниң даргазы **И. И. Кухарь** өнчүнүң кайы-бир хевээр тараа-даа, эзт-даа, сүт-даа бербес, хамык ужур көдөр ажылагыйның материал-техниктиг баазазын быжыглаарында деп саналын эгелээн. Депутат бүгү чудгка агроөлетшүрүүн төп-чүткен хандырылга черии тургузарын саналдаан.

Эстон ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **А. Ф. Рютель** Эстония Совет Эвилелинге эки тура-биле каттыштырган, ону сталинчи эрге-чагырга күш-биле каттыштырган деп медеглелди Съездиге кылган. Эвилелдешкен республикаларның Совет Эвилелиниң составындан үнүп болуруи хандырар айтырыгларны шинтпирлээрин ол саналдаан.

Чапсар соонда хуралды даргалаан **Б. Н. Ельцин** санал бээри-биле депутат **С. Я. Пальчинге** сөс берген. Чазакты чаартын тургузарының дугайында Президентиниң киирип келген саналын бүрүү-биле деткип тур мен деп, ол чугаалаан. Бистер, Соңгу чүктүң чүрттакчылары, иинти күженишкин-биле Совет Эвилелин чаартыр болгаш быжыглаар болза чүттүң бүгү чонунуң амыдырал-чүртталгазын экижидип, оларның экономиказын болгаш культуразын сайыраадып болур арга бар деп саналтурар бис. Эвээш саныг улустарның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында хүлээп алдынган программаларны күүсеттип эгелээр үе келген деп ,ол түннелиниде чугаалаан.

Сибирьниң Кызыл туктуг шениг өскүгүнүң шениглериниң командылакчызы **Б. Е. Пьянков** Президентиниң илеткелин бүрүн деткээш, Эвилел керээзиниге бир дугаарында ат салырынче Россияның парламентизин кыйгырган.

Депутат **А. П. Бродавский** бир эвес бистер бистиң чүрттувуска национал-күрүне тургузуунун, оон хевирлериниң болгаш алыс утказының айтыырларын эки тодарадып албас болзувусса, кандыг-даа экономиктиг программа боттанмас деп саналын эгелээн. Литваның поляк чонунуң өмүнээзиниде чүве чугаалаашы, бистер бо хүниерде кайда турарывысты билбейн турар бис: Совет Эвилелинде бе азы хамаарышпас Литвада бе деп чүвени. Бир эвес дарый хемчеглерни албас болза, Литвага айыылдыг чорук үүнүп болурунуң кырында келген дел, ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Улус депутаттарының Советтериниң ажылынын, эргелеп башкарылганын болгаш боттэргеледдиң айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы **Т. Н. Дулко** Эвилел керээзи чардынар мөрнүнда шилчиишкин үеэнинин дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылыры болгаш хүлээп алыры чугула деп демдеглээн. Эвилелге хамаарылганы кандыг янзылыг таарыштырын тургузарын ол хоойлуга тодарадыры чугула. Күүсекчи эрге-чагырга амгы үеде кризиске таваржып турар. Президентиниң саналындан алырга, ол эрге-чагырганы тургузарының чүгле схемазы бердинген бооп турар-дыр. Ынчаарга күүсекчи эрге-чагырганы херек кырында хамаарышпас болдурарын чедип алыры—кончуг чүгүлү айтыыр. Оратор оон ыңай чамдык автономнуг тургузуулариың түс чер Советтериниң дугайында хоойлу актыларын ажылдап кылып албаанын шүүгүмчүлээн.

Молдова ССР-ниң чазааның даргазының оралакчызы **К. М. Оборока** сөс алгаш, чүрттүн Президентизи бодунуң ажылчорудулгазынга республикаларның чонунга даяныр ужурлуг деп чугаалаан. Бо Съездиниң ажылынга киржир эргевисти Съездиниң Секретариады барымдаалап көрбейн турар-дыр деп, негелдени ол кылган.

Кежээки хуралга депутат **Н. И. Травкин** санал берип турган, эрге-чагырганың амгы структураза амыдыралчы эвес, ынчаарга Президентиниң киирип келген саналында эрге-чагырганың контрольдаар хүлээлгезиниче кол киче-энгей салдынган, а идиг бээриниң дугайында чүү-даа чок-тур деп чугаалап чорда, Президент ону үзе киргеи.

М. С. Горбачев: Николай Ильич! Мен бодап көөрүмге, силер мээн илеткелимни дыцнаваан ышкаш-тыр силер. Номчуп база албаан хире-дир. Шуптузун номчууру берге боор, ынчангаш илеткелде демдеглелдер кылып кагдым —идиг берицкиннер дугайында чугаалаан үүлдеримни. Илеткелди ап алыңар, ап алыңар—дээш, залга олурган улус адыш часкап турда, бодунуң илеткелин олче сунган.

Н. И. Травкин илеткелди ап алган.

Улус депутаттарының Хорезм область Совединиң даргазы **Р. М. Худайбергенова** чамдык депутаттарның Президентиниң илеткелинде боттуг үүл чок болган деп саналдарын бүрүү шалкаш, Президентиниң программазын деткиринче депутаттарны кыйгырган.

Кежээки хуралдың соонда М. С. Горбачев биле Н. И. Рыжков аграр депутаттар-биле ужурашкан.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

М. С. ГОРБАЧЕВ: идеяларны ажыл-херектер-биле холбаар

МОСКВА. СЭТА-лыг парламент корреспондентизи А. Орловтуң Кремльден дамчытканы болза:

Система бүрүзү ыяк дендески болур ужурлуг, Чуртка президент эрге-чагырга-зын тургузарының дугайында саналдар чогум-на олче угланган. Улус депутаттарының Съездизиниң чапсарларының аразында журналистер-биле беседаларынга СССР-ниң Президентизи М. С. Горбачев декабрь он сесте ол дугайын чугаалаан.

Ол президент эрге-чагырганынче шилчиириниң сорулгазын тайылбырлаан, оон таарымча чок үелерге удур хөделиринге херек бооп турарын айыткан. «Бистер баштайгы үе-чадада туруп турар системага президент тургузуун анаа-ла эптеп киириштирген-дир бис. Ынчангаш ам Президентиниң эрге-чагырганы калбартыр, демократияның бодун буурат-пазы-биле ону ден-дески болдурар херек» деп, ол медеглээн.

М. С. Горбачев мөрнүнда Коммунистиг партияның оон ролюн күүседип турганы холбаштырылга звенозунуң дугайында айтырыгга доктаагаш, Советтер ол рольду боттарынга долузу-биле алырынга четчир эргежок чугула күштү ам-даа моонгеп албаан, «оон ужурундан анархия болгаш эрге-чагырганың сулараашкыны тыптып кээп турар» деп айыткан.

Анаа холбаштыр ССРЭ-ниң Президентизи оон мөрнүү чарыында Моссоветтиң даргазы Г. Х. Поповтуң берген саналынче кичээгейни угландырган, оон бодап турары-биле алырга, ында «угаан-сарыылдыг үүлдер хөй болганын» демдеглээн. Ынчалза-даа оон туруу өскерлиишкин чок болур болза, эки боор ийик» деп, ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң Президентизи «черни оңчу болдурарының болгаш чаа Эвилел керээзиниң айтырыгларының талазы-биле референдумнарны эрттирерин ам-даа негээр апаарын» медеглээн. СЭТА-ның корреспондентизиниң оларның бирээзин чогум кажан эрттирген турун болурунун дугайында айтырыынга М. С. Горбачев: «Кыжын» деп бодап турарын харылаан.

«Суверениг күрүнелериниң эвилели хөй националдыг күрүнезин хевээр камгалап арттырарының аргазын ам-даа берип турарын...» Совет күрүнениң баштыңы база катап медеглээн.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫ

Декабрь 18-те РСФСР-ниң Советтер бажыңынга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатовтуң даргалаанынбиле болган.

Анаа ийнги сессияның ажылының декабрьниң 28-те доостур ужурлуг түннел үечадазында РСФСР-ниң Дээди Совединиң ажылының чурумунуң талазы-биле саналдарны чугаалажып көрген.

«Россияның ужар чүүл шугуму» ужар чүүл транспорт будүүлгезин тургузарының болгаш оон ажыл-чорудулгазын хандырарының дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Россия Федерациязының күрүне амыдыралының өскеда айтырыгларын база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң улус төлээзиниң бүрүн эргезиниң хуусаа бетинде доозулганының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

«ССРЭ-де улус судьяларының статузунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 17 үүлүнге үндезилээш, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязынга соңгутканы-биле холбаштыр эш Марина Васильевна **Доржуну** Тыва АССР-ниң Дээди судунуң улус судунуң улус төлээзи эрге-хүлээлгезинден хуусаа бетинде хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың декабрь 14.

Тожу, Барыын-Хемчик районнарның улус судтарының улус судьяларын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Конституциязының 144 үүлүнге дүүштүр, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Районнарның улус судтарының улус судьяларынга дараазында эштерни соңгуур:

Веретнова Елена Далбаевна — Тожу районнуң улус судунуң улус судьязынга.

Килик Людмила Оргун-ооловна — Барыын-Хемчик районнуң улус судунуң улус судьязынга.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың декабрь 14.

ХАРЫЛЗАЖЫРЫНЫҢ КЕРЭЭЗИ

Декабрь эгезинде Бии-Хем районнуң делегациязы улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң даргазы А. М. Кунаевтиң башталгазы-биле кожазы Ермаков району-биле 1991-1992 чылдарда кады ажылдажылганың керээзин чарып алган. Ийи тала кайызы-даа бо үениң дургузунда культурачырыдышкын ажылының хемчеглери кады чорударын, дуржулга солчулгазын организастаарын, улус өөредилгезиниң база ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле кады ажылдар чорударын дугуржуп алганнар.

Делегацияларның киржиктилери лекторлар бөлүктерин тургузарын, районнарының бүдүүлге, тудуг, коммунал-чүрттүлге, харылзаа коллективтериниң аразынга дуржулга солчулгазын ханызы-биле организастаарын, база партия, совет ажылдакчыларының эң чугула айтырыгларга «тогерик столдарын» эрттирерин дугуруушкан. Ол ышкаш уругларның спортчу командаларын, техниктиг чогаадылгазының ажылдарын доктаамал чорудуп турарын база чугаалашкан.

Уран чүүл коллективтериниң удур-дедир аалдажылгазы, культура хүннерин эрттирери кады-кожа ийи районнуң культурлуг амыдыралынга идиг болуур билдингир.

Николай БЕЛКОВ.

Партияның Бии-Хем райкомунуң идеология киллизиниң эргелекчизи.

«Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырында Ортаа-Тал фермазы мурнакчыларлыг. Инек кадарчыларындан Комбуштай Чалзапович Ондар ол фермага ажылдаандан бээр 30 чыл ашкан. Бо кыштың чыккылама соогу келген. Комбуштай Ондар ону-даа тоовас. Чүс ажыг баш малын талдар аразында одарларже кадаргаш чоруптар.

Малчынның оглу Байыр-оол Ондар бызааларны ажаап чемгерер. Уруглары база ажылга ынак, фермада саанчылап турар. Кадайы Дензиваа Ондар—Ортаа-Тал фермазының хоочуи саанчызы. Ол бир саар ипекке онааштыр ийи мүңдан эвээш эвес килограмм сүттү саап ап келген.

ЧУРУКТА: Сүт-Хөл районда Ортаа-Тал сүт-бараан фермазының хоочуну Комбуштай Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧУРУКТА: Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң малчыны, Тыва АССР-ниң улус депутады Тумат Найырал сарлыктар кадарып ажылдаандан бээр он чыл четкен. Чыл санында эки түциелдерлиг болуп келген. Малдың баш санын өстүрериге чедишкиннерлиг.

Ол оон мурнунда чылдарда хойжулааш база өки малчынларның санынга киргеи. Аныяк чылдарындан техника башкарарын өөренип алгаш, механизаторлап-даа турган.

МУРНАКЧЫ ДУРЖУЛГАНЫҢ ТӨВҮ

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинде бо чылдан эгелеп эртемниг чедишкиннерин болгаш мурнакчы арга-дуржулганы нептередириниг килдизи ажылдап эгелээн. Оон ажыдыг кодээ ажыл-агый эртемниг кандидады Соңгукчу Сазыг-оолович Моңгуш удуртып турар. Ол килдистиң мурнунда кандыг соруглалар салдынганын, мурнакчы дуржулганы нептередир талазы-биле кандыг угланышкынныг ажылдарны кылып турарын чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис С. С. Моңгуштан дилээн. Моон адаанда оон харыызын парладывыс.

— Мурнакчы дуржулга күш-ажылдың будурүжүлүүн бедидериге, эртемге үндезилээш, чаа технологияны шингээдип алырынга, холбиле кылыр ажылдарны чиигелириге, чаагай өскерикти тургузарынга дээш черле ажылчын, тараачынның амыдырал-ажыл-херээн экижидериге ажыктыг.

Килдисте 3 кижи ажылдап турар. Моон алгаш көөрге ажылывыстың нити хемчээлинге арай-ла күш четтикпейн турар байдалывыс база бар.

Мурнувуста салдынган кол соруглга чүрттүн иштинде эртем-шинчилел черлериби-биле будурүлгелериниг аразында сырый харылзааларны тургузары болур.

Мурнакчы арга-дуржулганы канчаар нептередир ужурлуг бис деп айтырыг чайгаар тургустунуп келири билдингир. Харылзал турар килдизивистиң аайы-биле кодээ ажыл-агыйны хөгжүдериби-биле тус черниң бичинбичии будурүлгелерин чигэт-биле хандырарынга дузалап болгу деп методиктиг сүмелерни ап турар бис.

— Харыллажып турар эртем төптериниң тодаргай адрестери кайда ирги?

— Бир дугаарында Бүгү-эвилелдиң кодээ ажыл-агый талазы-биле информация институдун демдеглексей-дирмен, Оон аңгыда Ленин аттыг кодээ ажыл-агый Академиязының Сибирь салбыры. База ол ышкаш Красноярскының эртем-билигиниң болгаш мурнакчы дуржулганың адырлар аайы-биле харылаар эртем информациязының девискээр төвү. Мал чеминиң талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел институду, мал ажылының талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел төлевилел-технологтуг институду, кодээ ажыл-агыйның экономика талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел институду, электрофикация талазы-биле Сибирь институду, механизация талазы-биле Сибирь институду. Маңаа немей республика иштинде ажылдап турар эртем-шинчилел черлерин адап болур-дур. Тывада Кодээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының мелиоративтиг дуржулга станциязы, Сибирьниң эртем институдунуң комплекстиг салбыры, РСФСР-ниң Күр-агроүлетпүрүнүң Тыва төвү. Бо үстүнде адаанын эртем-шинчилел төптериниг чер ажыл-агыйының, тудугучу, экономиканың айтырыгларынга хамаарыштың бижиттинген ажылдар доктаамал кээп, чыгдынып турар. Ол ажылдарны килдистиң шугуму-биле чара парлап көвүдеткеш, республиканың совхозтарынче чорудуп турар бис. Ынчалза-даа чамдык совхозтарның удуртукчулары, кол специалистери чаа үүлдерин шингээдириниче сагыш салбас, эртемниң үндезиннерин амыдыралга боттандырарын кызытпас, олче ханылаарын бодавас боордур.

Төп черлерден келген арга-дуржулгага хамаарышкан ажыктыг ажылдарны чара парладыры база бергедээшкиннерге таваржып турар. Улуг дизе 20 экземплярны чара парладыр-дыр бис. Чара парладырын көвүдедир даштыкы чаа машинаны садып алзывысса-даа, оны долузу-биле ажыглап шыдаавайн келдиивис. Аңаа таваржыр будук тынылбайн турар.

— Рынок харылзааларынче кирип турар үеде силерниң удуртуп турар килдизиңер канчаар ажылдааныл, эвээш-биче-даа бол аңаа кандыг үлүг-хуулу киирдиңер?

— Үүгле бистиң республикада эвес, бүгү чүртта амыдырал нарыыдаашкында, байдал черле дүвүренчиг. Маңаа дүүштүр будурүлгени башкарар чаа хемчеглер алдынып эгелээн болгай. Рынокче шилчий берген ойде ортек кол рольду ойнаар. Будурүлген продукцияны садыл-саарын тудуп, хавылзаалар тыптып кээр. Биче хемчээлдиг үлетпүр, будурүлгелер чежеин будурүзе эптиг, ажыктыгыл, садып алыкчыларга кайы хире хереглеттинип турарыл, рынок канчаар хөгжүп орарыл, өртек кандыгыл дээн ышкаш дыка хөй айтырыглар тургустунуп келир. Аңгы-аңгы будурүлгелер боттарының арга-курлавырларын санаар. Оон үжүрүнде ажылгыр чорукту, рынокче чүткүлду деткиир апаар. Чаңгыс сесбиле чугаалаарга, рынокче шилчиир талазы-биле чарлал-рекламаны күштелдиреринг чугула кылдыр барымдаалаан бис. Бисте маңаа хамаарыштыр чамдык үүлдер кылдынган. Чижээ, ажыл-агыйның чаа экономиктиг арга-ларын элээн шингээдип алган «Тиилелге» совхозка аренда керээзиниг дугайында суртаал ажылдарын чорудуп, бо талазыбиле эге базымнар кылдынган. Ол үүл дээрге рынокче шилчилгете белеткел болуру чугаажок.

— Килдистиң келир үезинче канчаар көрүп турар силер?

— Чүгле бистиң республикада эвес, бүгү чүртта амыдырал нарыыдаашкында, байдал черле дүвүренчиг. Маңаа дүүштүр будурүлгени башкарар чаа хемчеглер алдынып эгелээн болгай. Рынокче шилчий берген ойде ортек кол рольду ойнаар. Будурүлген продукцияны садыл-саарын тудуп, хавылзаалар тыптып кээр. Биче хемчээлдиг үлетпүр, будурүлгелер чежеин будурүзе эптиг, ажыктыгыл, садып алыкчыларга кайы хире хереглеттинип турарыл, рынок канчаар хөгжүп орарыл, өртек кандыгыл дээн ышкаш дыка хөй айтырыглар тургустунуп келир. Аңгы-аңгы будурүлгелер боттарының арга-курлавырларын санаар. Оон үжүрүнде ажылгыр чорукту, рынокче чүткүлду деткиир апаар. Чаңгыс сесбиле чугаалаарга, рынокче шилчиир талазы-биле чарлал-рекламаны күштелдиреринг чугула кылдыр барымдаалаан бис. Бисте маңаа хамаарыштыр чамдык үүлдер кылдынган. Чижээ, ажыл-агыйның чаа экономиктиг арга-ларын элээн шингээдип алган «Тиилелге» совхозка аренда керээзиниг дугайында суртаал ажылдарын чорудуп, бо талазыбиле эге базымнар кылдынган. Ол үүл дээрге рынокче шилчилгете белеткел болуру чугаажок.

— Килдистиң келир үезинче канчаар көрүп турар силер?

— Ү

Кыш берге-ле эвеспе

ООДА КАЖААЗЫ ЧЫЛЫГ БОЛЗА ААР

Эрзин районуң «Чаа орук» совхозта арга-дуржулгалыг хойжулар хөй. Оларның бирээзинге ийи дугаар хойжу бригаданың мурнакчызы Ш. А. Самданны хамаарыштырар. Шавый Аракчаевеннаң ажылдан келген 20 ажыг чылдары мал ажылына бердинген. Сөөлгү беш чылда ол чүгле төрүүр хой малдан чоруур. Ооң коданында дунгужун төрүүр 380 хой бар. Чайгы семиртилгезин эки эрттиргениниң күш-деңгилдези шыырак. Чиңге деп черде кыштааның септелгезин чайлагже көшкен дораан кылып дооскан. Кышкы курлавыр кылдыр 20 тонна эки шынарлыг сигенни кезин белеткээш, кыштаанда сөөртүп чедирип алган. Каш хонуктардан бээр оларның коданынга хой оолдап эгелээр.

ЧУРУКТА: малчын, республиканың Үстү-малчын эвено улувунуң кежигүнү Ш. А. Самдан.

Вячеслав МОНГУШ.

Бойдус болгаш кижи

КАРА ЧАҢГЫС ЭЭ ХЕРЕК

Бойдус камгалалының дугайында бо чылдың ноябрь 26-да теледамчыдылга болган «Ажык чугаа» болгаш ноябрь 27-де «Шынга» парлаан «Ажык чагаа» бо түүлдүг бижиринче, эш-оорлерим-биле санал-сүме солчуруунче бодал киирди.

Бир эвес республиканың бойдус байлааның камгалалын шыңгыырадырын, бойдустуң курлавырларын чоп ажылдарын хандырарын күзээр болза, «Бойдусту кым камгалаавры?» деп айтырыгны эвес, а айтырыгның айтырыы болуп артышаан турар «Тываның бойдузунуң ээзи кымыл?» деп бирги чергениң кол айтырыын чүү-даа мурнай үзе шиитпирлээш, бойдус камгалалын совет хоойлунуң болгаш экология дүрүмүнүң негелдерин ёзугаар ам-даа шыңгыырадыр, кадыырадыр болза эки деп бодалдыг мен.

Чүге дизе Совет Тыванын Швейцарияныындан дудавас, боду бүткен чараш, хол дегбээн чыгыы, байлак-шиник бойдузун хумагалап каракталар, ада сагыш човап остүрер ёзулуг чаңгыс ээзи чокла болгай. Ээ чок болганыбиле хайыраан бойдус байлаавыс ажыл-агыйжы эвес, ээн чадагай, чүгле чиирин, хүннүн ажыын хараан холдарга элбер-самдар кылдыр үптедип, өскүссүреп хоозураан, куруглап ядараар байдалда келгени каракка чаржыгыыр-дыр!

Бойдустуң «ээлери бистер бис» дээш, оон-моон келген кижилер, албан-бүдүрүлге черлери, өске областар, крайлар, харын-даа Москва безин Тыванын чонунуң кымга-даа хамаарышпас өнчүзүн, национал байлаан баш билип, кыш-чай чокка туразында үптеп, төтчеглеп, черлик аннар, балыктардан эгелээш, алдын-мөңгүнге, оон туржук, аржаан сугларның, курорт хөлдериң эм малгажын, амнар өөт-үнүштү күрүнеңи автомашиналарына, самолёт-вертолёттарына эндере чүдүрүп аппарып турарын кым көрбээн деп! Орта хамаарыштыр алырга, «Сургакчы ковудээрге, суму идараар» деп тыва улустуң үлегер чугаазында утка-ла бар.

Бодунуң девискээринде национал байлаан — өнчү хөрөнгүзүн ажыглаары Тыва АССР-ниң казыттынмас долу эргези болганда, аная өске кымның-даа хирлиг холу дегбес үжүрлүг. Ынчангаш ол бүрүн аргевисти хоойлу ёзугаар хандырар болгаш камгалаар хүлээлгелиг бис!

Төрээн бойдузувус чижек, маңгысталчак кижилерниң карбаңнааш холдарыга шак ынчаар базындырган, мындыг дүвүренчиг болган хараданчыг байдалда тут-турган турбуже. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму-даа, республиканың Министрлер Чөвүделиде-даа шыңгыы, дээштиг хемчеглер албайн турар. Чаңгыс чижек. Сураглыг төтчеглекчи Окаймовка дыынмайн: дегбес боо дег, дүжүп беришен ышкажыгай.

Республиканың девискээринде бойдус камгалалын болгаш оон хайгааралын шыңгыырадыр, дээштиг лидим хемчеглерни алыры эргежок апарганын республика солуннарынга та чеже катап бижээн чүве, тыва радиога болгаш телевидениге санчок хөй катап чугаалап келзежок, оон күзенчиг кандыг-даа түүнел үнмээн болдур эрспе!

Республиканың бойдус байлаанга **кара чаңгыс ээ херек** дээн саналымны Тыва АССР-ниң күрүне өрөнитединиң төлевиделиниге киирерин дилеп, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Ондарга болгаш республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковка бижип, барып илеткен турзумзажок, ол дарганың кайызындан-даа дээштиг деткимче албаанымга хомудап арткан мен. Ол ышкаш бойдус камгалалының байдалын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң эвлүүлгиг сессиязынга тускай айтырыг кылдыр чугаалажырын И. Лопсан-биле нелээн 1990 чылдың май 26-да-ла Дээди Советке киирген дилег-билдириишкинивис сураг чок барган.

Республика солуннарынга бижиттинген боттуг саналдар-даа, даргаларның адынга бижээн чагаа-саналдарның көвей кезин хөрөкке алдынмас, ол-ла хевээр иедаа чокка чиде бээр чорук бистиң. Тывада шуут чаңчыл апарган, элдеп чүве бо.

Бойдус төнчү чок эвес-ле болгай. Чүү-даа чүве өйнжектиг болгаш төнчүлүг. Эрткен 30 чылдарга чедирле Тыванын мурнуу ховуларына сыңыыпшас чыгыы маннажын, өзүп турган эмгежок хоор-сарыг муи-муи чээреннер, хову-шөлдеривисти каастап аянчыды турган тогдуктар кайдал? Чок, омаа-хоп! Каракка көстүр байтыгай, сураа безин дыыналбас-тыр. Бо хөөредиг эвес, а боттуг фактыр, чайлаар-чажырар арга чок. Бо коргунчуг үүлгедиг-ни катаптавазын, бойдузувустан арткан кежикти хумагалап, остүрүп көвүдедир дээш хынныр, хынамчалыг болур, бодувуска чогуур түүнелдерни кылыр болгаш кичээнгейлиг боданыр үевис келген!

Бир эвес республиканың бойдус байлаан чүгле бодунга шиигээдип ажылаарынче, олурып кырарынче чүткүп, эмгежок лицензия-чөпшээлерлерни байыырган садыгларынга өйлежип, а бойдустуң курлавырын өстүрер, продуктулуун бедидер, хумагалап камгалаарынче сагыш салбайн турар республиканың аңныыр-тывыш маттыжыышкынын, ажчылар болгаш балыкчылар ниитилелин, курбалык инспекциязын, республиканың херелекчилер ниитилелиниң чер болганда хөй санныг «аңныыр-тывыш ажыл-агыйларын» үзүткан дүжүргеш, оларның арге-хүлээлгелерни штадын, аксша-хөрөнгүзүн машина-чепээн бүрүүн-биле Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң эргезинге долу хемчээ-биле шилчидип бербес болза, республикавыстың бойдус байлаа хоозурап куруглаар, ону ажык-чажыды-биле оорлап, самчыгдаар, үптекчи болгаш ийи-чаңгыс кижилерниң хуузунда чиижеңнеп байыыр оралдажыышкыннары кажан-даа соксавас!

Оон ужурунда Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитедин Совет Тываның девискээринде бүгү-ле бойдус байлааның, оон курлавырларының бүрүн эргелиг **кара чаңгыс ээзи** деп дүрүмчүтсе, ук комитет бодунуң бойдуска камгалакчы болгаш хайгааракчы хүлээлгезин чүгле ынчаарда хажык чокка боттандырып болур деп санап турар мен.

Бодап-даа көрүүрем: бистиң Тываныс хамаанчок, адыгуузун мал-маган, черлик ак-араатаннар, курт-кымыскаяк безин чаңгыс баштыңчы хартаачылыг, шуптузу оон изин истээр, ону эдерер, аная чагыртыр ышкажыгай.

Бир эвес бойдузувуска бүрүн эргелиг ээ-кожайны тургуспас болзувусса, каш-ла чылдар эрткенде ак-көк Тываныстың чараш-шиник девискээринге дуюглуг чаңгыс эзиржигеш-даа, чакпа чаяр оскүс байлаг-даа, куйт дээр чаңгыс суг-ыяш куштары-даа шуут чиде бээр дей берген айыылды угаан билир хүлээлгелиг бис!

Мээн саналым мындыг:

Биреэде, чамдык ховартай берген черлик аңнарны, сугарга куштарын, бел болгаш мыйыттарны аңнаарын кезек үеде соксатса үүл? Торлаа болгаш коданнарны, тоолалларны түткаш, өске область, крайларже көжүрерин шуут болдурбаза кандыгын?

Нییде, республика девискээринде заказниктерин адаа көргеш, оларның девискээрлерин тус-тузында арай бичелетсе үүл? Ол чорук заказниктерниң камгалалын ылаптыг хандырарынга эптиг болгу дег-дир.

Үште, «Тайга» заказнигин дүжүргеш, национал парк кызза, кызылчыларның дышталгазынга ажыктыг болгу дег ийин. Ол ышкаш «Ойдум» заказнигин дүжүргеш, ону күш-ажылдын болгаш дайынның хоочуннарынын аңнап-дыштаныр зоназы кылза үүл?

Дөртте, бойдус хайыразын четтирип, олча-ажыын ап турар бүгү-ле албан, бүдүрүлге, кооператив, артель, геология ыяш ажыл-агый болгаш өске-даа организацияларны бойдустуң байлак курлавырын өстүрер, чаагай-жыдар, бойдустан алган олча-ажыының орнун катап тургузар ажылга республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң планын ёзугаар ылап-ла киириштирее кандыгым?

Бо үүлдүн гонорарын Тываның «Мемориал» ниитилелиниң 700612 санынче шилчидерин зиледим.

Артем БОРБАК-ООЛ.
Партияның күш-ажылдың хоочуну.

Кичээнгейге алыңар. Дуза болзун

РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНГА ХАМААРЫШКАН СӨСТЕРНИҢ КЫСКА ТАЙЫЛБЫРЫ*

АВИЗО —
Акша шилчиткен, бараан торуткан азы удур-дедир саналжылгала өскерлиишкиннер дугайында банк дыңнадыы.

Банковое извещение об изменениях состоянии взаимных расчетов или о переводе денег, посылке товаров.

АКЦИЯ —
Акция ээзинин кайы-бир ниитилелди башкарарынга киржир, оон орулгазын үлежир, азы ниитилел узуткаттынганда арткан хөрөнгүнү хуваажырынга киржир эргезин бадыткаан үнелиг саазын.

Ценная бумага, подтверждающая право акционера участвовать в управлении обществом, в его прибылях и распределении остатков имущества при ликвидации общества.

АРЕНДА —
Керээге үндезилеп, айыттынган хуусаа иштинде эт-хөрөнгүнүң ээзи болуру, ону эдилээри, ол төлевирлиг болуу.

Основанное на договоре срочное возмездное владение и пользование имуществом.

БАРТЕРНАЯ СДЕЛКА —
Бараан солчур операция, ону үнени (өртекти) балансылаштырган үндезинге кылыр болгаш бараанны өнчү болдуруп алыр эргени акша төлевейн (натура-биле солчулга) дамчыдар.

Товарообменная экспортно-импортная операция на сбалансированной по стоимости (цене) основе с передачей права собственности на товар без платежа товарами (натуральный обмен).

БИЗНЕС —
Орулга алырынче угланган экономиктиг ажыл-чорудулга.

Экономическая деятельность, направленная на получение прибыли.

ВЕКСЕЛЬ —
Чүгле түскай доктааттынган майыктыг бижимел үзүл хүлээлгези, ынна айыттынган хуусаа төгенде вексель ээзи өрелиг кижиден акшаны кандыг-даа маргылдаа чокка негээр эргелиг.

Письменное долговое обязательство строго установленной формы, дающее его владельцу (векселедержателю) бесспорное право по истечении срока требовать от должника уплаты обозначенной на векселе денежной суммы.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ —
Даштыкы чүүтүн азы делегейниң акшаларынга хамаарыштыр национал валютаның курузун (хемчээлин) хоойлу ёзугаар кудуладыры.

Понижение в законодательном порядке официального курса национальной валюты по отношению к иностранным валютам или международным счетным единицам.

ДИВИДЕНТ —
Акционер ниитилелиниң чылда ажыл-агый чорудулгазының түннелиниде алган арыг орулгазындан чогуур үндүрүгү тыткан соонда, акционерлериниң ниити хуралының шиитпири-биле ниитилел кежигүннеринге төлеп бээр орулга.

Доход, выплачиваемый держателям акций акционерного общества из его прибыли по итогам хозяйственной деятельности за год после уплаты соответствующих налогов на основании решения общего собрания акционеров.

ИНФЛЯЦИЯ —
Саазын акшаларының үнезиниң кудулаары. Рыноктуг экономикада бо байдал өртектериниң өзүлдези-биле харылзаалыг; командылап-дужаар экономикада ол хөй-хөй бараанларның чедишпестээрни база болдурар.

Обесценение бумажных денег. В рыночной экономике этот процесс связан с ростом цен; в командно-директивной экономике, она вызывает еще и дефицит многих товаров.

КОММЕРСАНТ —
Хуузунда ажылдаар, ажыкончаа тывар тывынгыр-шимчеңгир кижи.

Лицо, занимающееся частной предпринимательской деятельностью.

КОНВЕРСИЯ —
Шериг бүдүрүлгелериниң, бүдүрүлге күүгүлериниң азы бүдүрүлгеге хамаарышпас объектилериниң кол угланыышкынын өскертири.

Перепрофилирование военных предприятий, производственных мощностей или непроизводственных объектов.

КОНВЕНТИРУЕМЫЕ ВАЛЮТЫ —
Өске национал валюталарга болгаш делегейниң өске-даа төлевир чүүлдериниге бүгү-ле операциялаар үезинде бүгү-ле кижилериң базы юридиктиг эге-байдалдыг албан черлериниң кызыгаарлаашкын чок, хостуг орнаа болуру акшалар.

Денежные единицы, свободно, без ограничений, обмениваемые на другие национальные валюты и международные платежные средства всеми категориями физических и юридических лиц по всем видам операций.

КОНКУРЕНЦИЯ —
Бараан бүдүрүкчүлериниң аразында продукцияны бүдүрериниң база сайгарарының эки, экономика талазы-биле эң ажыктыг байдалы дээш маргылдажылга.

Соперничество между товаро-производителями за лучшие, экономически более выгодные условия производства и реализации продукции.

ЛИЦЕНЗИЯ —
Чогуур күрүне органиарының бээри чамдык ажылагый хевирлерни чорударынга чөпшээрел.

Разрешение, выдаваемое компетентными государственными органами на ведение некоторых видов хозяйственной деятельности.

МАРКЕТИНГ —
Рынокту бүгү талалыг аналиэтап көргеннге үндезилээн болгаш продукцияга база ачы-дузага негелде-хереглелди бодамчалыы-биле хевирлеп турган, продукция сайгарарының айтырыын шиитпирлээринче угланган бүдүрүлге болгаш саарылга ажыл-чорудулгазын эргелеп башкарарының системазы.

Система управления производственной и сбытовой деятельностью, основанная на комплексном анализе рынка и направленная на решение проблемы реализации продукции путем целенаправленного формирования спроса на продукции и услуги.

НАЛОГИ — ҮНДҮРҮГЛЕР —
Хоойлу ёзугаар доктаатканчурум ёзугаар чондан, организациялардан база бүдүрүлгелерден күрүненин тыртын алыр төлевирлери.

Обязательные платежи, взимаемые государством с населения, организаций и предприятий в законодательно установленном порядке.

ОБЛИГАЦИЯ —
Акша салганын шынзыдып, аная оон баштайгы доктаатты-нган өртээн көрдүнгеи хуусаада айыткан хуузун төлевишаан (бир эвес өске чүүл үндүрүлгенин негелделеринде көрдүнмээн болза) эгидип бээрин бадыткап турар чаалинин үнелиг саазыны.

Кредитная ценная бумага, удостоверяющая внесение ее владельцем денежных средств и подтверждающая обязательство возместить ему номинальную стоимость этой ценной бумаги в предусмотренный срок, с уплатой фиксированного процента (если иное не предусмотрено условиями выпуска).

ПРИБЫЛЬ — АРЫГ ОРУЛГА —
Бүдүрүлгелериниң ажылагый чорудулгазының санхөө түннелдерини көргүзүп турар экономиктиг категория. Тудугга болза смета өртээ биле тудуг-монтаж ажылдарының компенсация-биле кады, ачы-дузаа көргүскениниң өртээ болгаш өске-даа статьяларның херек кырында бот-үнезиниң ылгалы-биле санаттынар.

Экономическая категория, выражающая финансовые результаты хозяйственной деятельности предприятий. В строительстве, например, исчисляется разницей между сметной стоимостью и фактической себестоимостью строительно-монтажных работ с учетом компенсаций, стоимости оказанных услуг и других статей.

ПРИВАТИЗАЦИЯ —
Күрүненин өнчүге эргезин хуу база бөлүк кижилерге дамчыдары. Ону садып азы халас дамчыдып болур.

Передача государством прав собственности на имущество частным лицам и группам лиц. Реализуется путем продажи или безвозмездной передачи.

РАЗГОСУДАРСТВЛЕНИЕ СОБСТВЕННОСТИ —
Эки турага үндезилеп, күрүненин чамдык өнчүзүн коллективтиг азы амы-хуу өнчүзүнүн хевирлериче шилчидери.

Преобразование части государственной собственности на добровольной основе в коллективную или индивидуальные формы собственности.

РЕНТА —
Капиталдан, өнчүден азы черден тывынгыр-шимчеңгир ажыл кылбайн турган доктаамал алыр орулга.

Регулярно получаемый доход с капитала, имущества или земли, не требующий от получателя предпринимательской деятельности.

РЕНТАБЕЛЬНОСТЬ —
Бүдүрүлгелериниң ажылының ажыктыының көргүзүү. Ону арыг орулганы кол бүдүрүлге фондуларының чылда ортумак өртээнге база доктааттынган хемчээлдиг саарылга хөрөнгүлерингe үлээш тодарадыр. Тудугга — орулганы тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлинге үлээр.

Показатель эффективности работы предприятий, который определяется отношением прибыли к среднегодовой стоимости основных производственных фондов и нормируемых оборотных средств. В строительстве — отношение прибыли к объему строительно-монтажных работ.

РЫНОК —
Бараан саарылгазы болуп турар, бараанны акшага база акшаны бараанга дедир орнаары болдунуп турар экономиканың адыры; экономиканың ижы-бүүү адырларынга бүдүрген бараанларны садып алырының база садарының сырый-тудуш харылзаалары.

Сфера экономики, в которой совершается процесс товарного обращения, превращение товара в деньги и обратного превращения денег в товар; совокупность взаимосвязанных актов купли-продажи массы товаров, произведенных в различных областях экономики.

САЛЬДО —
Кезек тодаргай үеник иштинде акшаның киргениби-биле чарыгдаанының арызында ылгалы.

Разность между денежными поступлениями и расходами за определенный промежуток времени.

СЕРТИФИКАТ —
Бараанларны шинчилеп хынаарынга үндезилээн, чогуур органнының бараанның шынарын бадыткап турары документ.

Документ, удостоверяющий качество товара, выдаваемый компетентными органами на основе экспертизы товаров.

СТАГНАЦИЯ —
Бүдүрүүшкүн чаңгыс черге таптаашкынныг болуп азы харын-даа кудулап турар үезинде ажыл чоктарның саны улам өзүп, өртектер үзүүлел чокка улгадып турар экономиканың байдалы.

Состояние экономики, когда застой или падение производства сочетаются с возрастающей безработицей и непрерывным ростом цен.

СУБВЕНЦИЯ —
Чамдык ажыл-агый адырларынга, бүдүрүлгелерге база оон ээлериге сан-хөө дузаламчызының хевири.

Форма финансового пособия отдельным отраслям хозяйства, предприятиям и их владельцам.

ТАРИФ —
Чонга, организацияларга, бүдүрүлгелерге болгаш каттыжыышкыннарга бүдүрүлге база бүдүрүлге эвес хевирнин ачы-дузаа чедиргени дээш төлевир.

Плата за различные услуги производственного и непроизводственного характера, предоставляемые объединениям, предприятиям, организациям и населению.

УБЫТОК — КАРЫЛГА —
Продукция бүдүреринге, ону саарарынга чарыгдалдарның оларны сайгаргаш алган орулгазындан улгатканындан, чарыгдалдарның орулгалардан ажып турарындан, ажыктыг эвес ажылдаанындан, өртек доктаадырда четпестерден бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның, организацияларның, хамаатыларның материалдыг болгаш акша-хөрөнгү курлавырларының чидиги.

Потеря материальных и денежных ресурсов предприятий, объединений, организаций, граждан в результате повышения затрат на производство и сбыт продукции над выручкой от ее реализации, превышения расходов над доходами, неэффективного хозяйствования, недостатков в ценообразовании.

ЦЕНА — ӨРТЕК —
Бараанларның үнезин акша-биле илередири.

Денежное выражение стоимости товаров.

ЦЕНЫ ОПТОВЫЕ —
Күрүне бүдүрүлгелериниң база организацияларының боттарының продукциязын кооперативтиг бүдүрүлгелерге база организацияларга, материал-техникиг хандырылга болгаш саарылга, мөөнгөн садар организацияларга азы садып алыкчыларның бүгү бөлүктериниге, ол ышкаш күрүненин баланда ындыг чергериниге, чондан өскезинге садар өртектери.

Цены, по которым государственные предприятия и организации реализуют проведенную ими продукцию другим государственным, а также кооперативным предприятиям и организациям, материально-техническ о г о снабжения и сбыта, оптовой торговли т. е. всем категориям покупателей, кроме населения.

ЦЕНЫ РОЗНИЧНЫЕ —
Бараанларны чонга садар өртектер, ол ышкаш бүдүрүлгелерниң база организацияларының оларны үүрмектеп садар садыг четкизинден алыр өртектери.

Цены, по которым товары продаются населению, а также предприятиям и организациям, приобретающим их в розничной сети.

ЧЕК —
Чек ээзинин агар санындан акшаның бодуп азы ак-шаны шилчилге-биле берзин дээн банкыга бижимел айтыышкынныг тускай акша документизи.

Специальный денежный документ установленной формы, сочетающий письменное распоряжение банку выдать наличными или перечислить определенную сумму с текущего счета чекодателя.

ЭМИССИЯ —
Банк база күрүне билеттерин, саазын акшаларны болгаш үнелиг саазыннарны кылыры база саарылгаже үнүрери.

Изготовление и выпуск в обращение банковских и казначейских билетов, бумажных денег и ценных бумаг.

* Орус дыл кыында тайылбыры «Новая строительная газета» деп сеткүүлүн 1990 чылда үнген 7 дугаар номериндеи алган.

АКШАЛЫГ-ЛА БОЛЗУҢЗА...

«Сылдысчыташ» солунчуң харыысалгалыг секретары Чооду Кара-Куске эрткен неделяда Москвага Россия чогаалчыларының съездизинге киржир аргалыг болган. Ук съездиниң материалдары солунчарда парлаттынып турар-даа болза, аңаа олурушкан кижиниң караа-биле көрген, кулаа-биле дыңнаан үүлдерин болгаш ооң съездиге хамаарышкан бодалдарын номчукчуларга сонуургадырын шинтпирледиис.

Ажылын аайы-биле Казань, Москва чедип, уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң даргазы Лихановка ужуражып чорааш, Россияның Чогаалчылар эвилелинден чедиги съездиниң ажылынга киржир чалаганы алдым. Тывадан аңаа Александр Даржай биле Черлиг-оол Куулар делегат болуп чораан. Съезд ажыттынып турда, мени та кайын көрүп каан чүве, ында өөренип турар критик Мария Хадаханэ чаныңга чедип келди. Орден-хавыаалыг, улус депутаттарының хөрек демдектерин кадаан болгаш өске-даа чогаалчыларны бараанындан танып, кайын келгении чугаалажып орувуста, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Сергей Михалков съездини ажытты.

Эвилелде чогаалчыларның 76 организациязы бактаап турар. Ында 4548 кежигүн бар. Олардан бо съездиниң делегадынга 563 кижи сонгуткан, а келгени — 496. Татарияның Чогаалчылар эвилели бо съездиже делегат сонгуваан, ынчалза-даа төлөөн келгеш, санал-оналын база берди. Эрткен съездиден бөөр беш чыл дургузунда чогаалчылар эвилелиниң 442 кежигүнү амыдыралдан чарылган, оларның аразында тывалар база бар дээрзин бодап ордум.

Илеткелчи бодунуң назынының чартык чүс чылдан хөй кезиин чогаал ажылынга бергении, ооң чээрби чеди чылын чогаалчылар эвилелинге бараалгатканын демдегледи. Ол үениң дургузунда, ылаңгыя сөөлгү бешчылдарда улуг өскерилгелер болган. Ол өскерилгелер литературага болгаш чогаалчыларның хевирлеттиннеринге көскү салдарлыг болган. Чижээлээрге, репрессияга таварышкан чогаалчыларны болгаш чогаалдарны агартып турары. Угунда биживейн турган үүлдеривисти ам бижип турар апарган бис. Михалков ол бүгүнү, черле литератураның болгаш чогаал ажылының амгы байдалын чугаалааш, бодунуң шагшинээзиниң харыысрааның дыңнатпышаан, бо съездиге чаа удуртукчуну сонгуп алырын делегаттардан дилээн.

Ак шыны акша дуглай базып алды деп дүвүрээн сеткилин Москва чогаалчыларының эвилелинден делегат Юрий Бондарев илеткен. Кым-на акшалыг болдур, ол парлаттынып турар апарган. Ном үндүрер черлер база үүгле акша дээш чыдыпкан, олар литератураның кижизидилгеге болгаш ниитилел хөгжүлдезинге салдарын үнелевестээн, хөй орулга бөөр номнарже үүткүүр болу берген дээрзин онзалап демдеглээн. Ооң уламындан сезиничиг чогаалдар көвүдээн, ажылыбиле чугаалаарга, хүндүс демократияның ак халадын, а дүне өлүрүкчүүнүн кара плажын кедер кижилер литературада нептереп турар апарган.

Чогаалчы чугаазын доозуп турда, бистен ырак эвеске орган бир кижи алгырды: «Позор! Позор! Позор! Это провокация!»

«Шывык туткан кижиге ызырар ыт өштүг, шыны чугаалаан кижиге тенек кижи өштүг» деп чүве ол эвеспе. Ынчалза-даа ооң кыйгызын кым-даа херекте албаан, ынчангаш ол доп-дораан үнүп чоруур ужурга таварышкан.

Чогаалчыларга үндүрүг онаар апарганынга индирже үнген кижи бүрүзү удурланып турган. «Ашка-чутка туттура берген улус моон соңгаар канчап чурттаар бис? Бо үндүрүг чогаалчыларны ат кылды-ла, куурумчу болдувус-ла — деп, Александр Проханов дувүрээзин көдүрду. — Ном парладыр чер база тывылбаттаан, чамдык парлалга органнары хагдыгылаан, а артканнары үүгле акша-кончаа дээш турупкан. Ам черде канчаар бис? Мен бодаарымга, бичии-бичии редакциялар, бичии-бичии ном үндүрер черлер тургузары чогумчалыг хире-дир. Москвада, Иркутскиде, Ульяновскиде, өске-даа черлерде бо ажыл эгелей берген. Кымга-даа консультация бербейн турар консультантларның акшазын ажыглаар херек. Чогум Россия чогаалчыларында акша шуут чок эвес, ол акша эвилел чогаалчыларында шыгжаттынган. Ынчангаш бот-боттарывысты чемележип, төөгүже кывыскы онтаан хөрээ чок.

Семён Борзунов ном үндүрер черлериниң хөй акша сургеш, чонга чугула херем номнарны парлавайн, өске номнар үндүрүп турарын шүгүмчүлээн. Сөөлгү үеде сезиничиг, харын-даа хоралыг номчугаштар көвүдээн. Кайда-даа. Ындыг турбуже, секретариаттың ажылы сула, эренгей. Май беште РСФСР-ниң шанналын тыпсырын шинтпирлээр хуралга 50 кежигүннүг комиссиядан үүгле 5 кижи олурушкан. Дараазында болгулаан хуралдарга 5, 7, 11, 12 кижи олурушкулаан. Үүгле чогаалчылар эвилелинге кежигүн хүлээп алыр комиссия бүдүн-бүрүн чыглып турар. Пленумнарның эртип турары база шынар чок. Даштыкыже нургулайында Москва чогаалчылары чоруур, оларның бүгү чарыгдалын эвилел төлеп турар.

Татар чогаалчы, «Яшь ленинчы» уругларга солунунуң редактору, уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Татар республика салбырының даргазы Роберт Миннулин-биле Казаньда ооң ажылдаар өрээлинге каш хонук бурунгаар чугаалашкан мен. Ол съездиниң индиринден ынчангыла бодалын илеретти: «ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелинден ажыгланыр бис. Ол чорук бистин чондан ажыгланганывыс эвес-тир. Бис бодувустун төрээн дылывысты чидирип тур бис. Уругларга ажыг чечен чогаал солуну херек, а бисти так тудуп алган. Удуртукчуларда бисче кичээнгей салыр кижи чок-тур. Хамык литературада чонну канчап-на коргудуптарын, кижини канчап чууй берилтерин, аныяк өскенни канчап сандарадыптарын нептередип турар апарды. Ада-чурт айылда деп чүве бо эвеспе?

Россияның Чогаалчылар эвилелиниң Баштаар черин соңгууру съездиниң эң чиг айтырыгларының бирээзи болган. Маргылдаалыг саналдарның түңнелинде чажыт бадылаашкынга Юрий Бондарев, Валентин Распутин, Олег Волков, Виктор Астафьев, Борис Можаев, Евгений Носов, Валерий Рогов олар арткан. Ынчалза-даа Ю. Бондаревтен өскелери боттарының кандидатураларын боттары дүжүрүп каапкан. Ону бадылаарынга олурушпаан мен, бадылааш, кынның деңзигүүрү четкен бе азы четпээн бе дээрзи солунардан билдинер.

Чогаалчылар — амыдыралдың айтыкчылары, олар ниитилелдиң мурнуку одуруунда чоруп турарлар. Бойдус камгалалы, социал айтырыг, кижизиг чорук, хүрээ-хөлөт, өске-даа чугула айтырыгларны чогаалчылар хамыкты мурнай көдүрүп, шинтпирлиг хемчеглерни ап келген. Ол бүгүнү солунардан-даа, номнардан-даа, радиодан болгаш телевидениеден-даа көрүп тур бис. Ындыг улустуң, арта-ла, Россия чогаалчыларының улуг чыныңга олуржур, сураглыг чогаалчыларны коор, дыңнаар аас-кежин меңээ таварышты. Ынчангаш бо үүлдү бижиирин шинтпирледим. А ол съезд дугайында материалдар амдыында кайы-даа парлалгада тодаргай үнмээн, үүгле бичии медээлер парлаттынгыдаанчы билир-силер.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ПАРТИЯ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ — ШКОЛАДА

РСФСР-ниң Компартиязының Сут-Хөл райкомунуң ажылдакчылары ол-ла районда Баян-Тала ортумак школазының үстүкү класстарының өөренирчилери-биле ужуражылга эрттирген. Ону школа директору В. О. Сат ажыткаш, партия райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Салга сөс берген. Ол школачыларга чурттуң иштики политиказын каксы таныштырган болгаш амыдыралдың улуг оруунче киреринге белгиеиин турарларга рынок экономиказының ужур-утказын тайылбырлаан.

Ооң соонда райкомнуң ийнги секретары Ч. А. Монгуш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарынга доктаап, шаанда тыва өг-бүлелерге уругларның ада-иезин хүндүлеп чорааның, куш-ажылга кандыг дадыгыышкын ап чорааның билиндирип чугаалаан. Ужуражышкын уругларга улуг сонуургалды болгаш ажыктыг талаларны бергени чугаажок. Моон-даа соңгаар мындыг ужуражылгаларны эрттирерин партия ажылдакчылары аазаан. Бүгү чон-биле ужуражылгалар база болур.

Зоя КУУЛАР.
Башкы.

ЧЕМПИОННАР СОЛУШКАН

Шыдыраага бирги чер дээш маргылдаага киржир кижилерни моон мурнунда тодараткан турган. Ынчалза-даа өске черлерден чалаттырган дөрт шыдыраачыны манаан. Оларга немей дөрт кижи база херек апарган. Ынчангаш районнардан болгаш Кызыл хоорайдан 34 шыдыраачы аразында маргышкан. Ону беш салыглыг болдурган, швейцар система-биле эрттирген.

Түңнелинде бирги черни Хову-Аксыдан Александр Болдынов, ийгизин Барын-Хемчиктен Сергей Севээн, үшкү, дөртү черлерни Кызылдан Лев Балдан, Тожудан Сергей Кол олар үлешкен.

Ынчангаш бо дөрт шыдыраачы түңнел оюнга ойнаар эргени чаалап алган болгаш тус-тузунда өртектиг барааннар-биле болгаш хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан.

АСАТОВ ТИИЛЭЭН

Республиканың бирги черди дээш маргылдаага 10 эр, 8 хөрөөжен шыдыраачылар ойнаан. Эр-даа, хөрөөжен-даа шыдыраачылар долгандыр салыр системаби-биле ойнааннар.

Түңнелинде эр улустан бирги черни Вячеслав Асатов (Кызыл) алган. Ол чаңгыс-даа кижиге уттурбаан. Ийгизин база Кызыл хоорайның төлөөн Александр Паршаков бүзүрелдин-биле ээлээн. Үшкү шаңналдыг черге Хову-Аксыдан Александр Болдынов төлептиг болган.

Маргылдаага спорт мастеринге ийи кандидат болгаш бирги разрядчылар киришкен.

БИРГИ ЧЕРДЕ — НИНА ХОМУШКУ

Хөрөөжен шыдыраачыларның саны эвээш болган. Дыка хөй районнардан шыдыраачылар келбээн. Ынчангаш хөрөөжен шыдыраачыларның санын көвүдедир талазы-биле чер-черлерде шыдыраа федерациялары болгаш райспорт комитеттер кичээнгейин ынаар угландырып, тускай хемчегни алыр ужурлуг.

Чеди хонук үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде чеди сандан алды санныг болуп. Кызылдың башкы институдунуң студентизи Нина Хомушку бирги черни алгаш, республикага бир дугаар чемпион болганы ол. Улуг-Хемниң шыдыраачызы Ольга Фёдорова ийиги черге төлептиг болган. Республиканың каш дакпыр чемпиону Марта Донган үшкүзүн ээлээн.

Ынчангаш эр-даа, хөрөөжен-даа шыдыраачыларның республика чемпионнары чаа кижилер болган. Оларның аайызы-даа аныяк.

Шаңналдыг чер алган шыдыраачыларга өртектиг белектерни болгаш дипломнарны тыныскан.

Александр БАЙКАРА.
Николай ОНУФРИЕВ.
Бирги чергениң судьялары.

МООЛДА ТЫВАЛАРНЫҢ ДЫЛЫ

Бо чылдың октябрьда совет, моол дыл эртемденнериниң экспедициязы Моол Арат Республиканың Ховд аймакка чораан. Экспедицияны моол тюрколог, филология эртемениниң кандидады Болд Лувсандоржийн удурткан. Совет Эвилелинден Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Бурятияда филиалының үлүг эртем ажылдакчызы, филология эртемениниң доктору В. И. Рассадин база Тываның эртем-шинчилел институдунуң биче эртем ажылдакчызы, Эртемнер академиязының Дыл институдунуң аспирантызы П. С. Серен чораан. Экспедицияның кол сорулгазы — Моолда чурттап чоруур тываларның дылын өөренири. Бо удаада үк экспедиция Ховд, Буянт сумуларга ажылдаан. Дараазында Баян-Өлгий, Хөвсгөл аймактарда чурттап чоруур тываларга ужуражып, дыл талазы-биле материал чыын алыр сорулгалыг. Ажылдың түңнели кылдыр «Моолда тываларның дылы» деп улуг эртем ажылын бижиир сорулгалыг мен.

Тывалар колдуунда Ховд аймактың Буянт сумузунда чурттап чоруурлар. Ниитизи-биле ында сезен хире өг-бүле бар. Колдуунда көшкүн амыдырал-биле чурттап чоруур болгаш мал ажыл-агыйында хаара туттуңнаннар. Улуг болгаш ортумак назылыг тывалар бодунуң төрөөн тыва дылын эки билирлер. А аныяктарның база бичии уругларының чартык кезии бодунуң төрөөн тыва дылын билбестер.

71 чаштыг (харлыг), хаалыр сөөктүг Насан ийейниң чугаалааны-биле алырга, тываларның аразында доңгак, хайык, хаа хайык, чаг тыва, оон иштинде сарыг чаг тыва, кара чаг тыва; иргит сөөк, оон иштинде калчан иргит, беглиг иргит, адай иргит, хаа дарган, кара сояң, ак сояң, кызыл сояң деп аңгы-аңгы болук сөөк кижилер бар. Чижээлээрге, иргиттер: калчан иргит, беглиг иргит, адай иргит аразында аал-оран болбас, тодаргайлаарга, ол белүктүң кижилери ашак-кадай болчуп, өг-бүле болбас. Чүге дээрге хаан ийи аңгы хевирниң тарбаганнары барын чугаалаанар. Тарбаганнарны хар-назыныңың аайы-биле адаарга «сынгый» — чаш тарбаган оглу, «кеспел» — бир хөрлыг тарбаган, «оон тарбаган» — үүг тарбаган, «таочы» — сувай тарбаган, «когүүле» — кыс тарбаган, «аскыр» — эр тарбаган. Оларны «көөредип адар» база «манап адар» деп ийи аңгы хевирниң тарбаганнары барын чугаалаанар. Тарбаганнарны хар-назыныңың аайы-биле адаарга «сынгый» — чаш тарбаган оглу, «кеспел» — бир хөрлыг тарбаган, «оон тарбаган» — үүг тарбаган, «таочы» — сувай тарбаган, «когүүле» — кыс тарбаган, «аскыр» — эр тарбаган. Оларны «көөредип адар» база «манап адар» деп шоожар аът, эк дамзыныт, кара-калчан, ак таважыт, төөнейлиг аът... Хар-назыныңың аайы-биле: «кулын» — бежиң чаш оглу, «чаваа» — — ийи харлыг аът, «кунаа» — үш харлыг аът, «дөнен» — дөрт харлыг аът, «бештиг аът» — беш харлыг аът деп ылгап адап турар.

«Өлүр» деп сөстү чок болуп каар, дүстай берген, бурган болуп калган, ыңай болган, арлын калган деп эффемизмнер-биле солуп турарлар. «Чылан» деп сөстү ойзуп узун курт, узун хаайракан деп, а адыгны ирей, иргек деп адаарлар.

Экспедицияның чоруп турган үеэзинде аас чогаалынга хамаарышкан элээн каш материалдар чыгдынган чүве. Олардан каш чижек өөрөөл:

Бөгүн туткан дакшазы
Мазим чигир амданыг.
Бөгүн туткан өргөөзү
Моңгүн-биле куржаглыг.
Амдыы туткан дакшазы
Аарман чигир амданныг.
Амдыы туткан өргөөзү
Алдын-биле куржаглыг.
ТЫВЫЗЫКТАР: Дыңнаалайның бажында дыл сарыг чаваа тур (сырга),

Кызыл, кара ийи шек чылгажып тур (от, паш),
Ала чаваа хыл каждалыг (карак).
Ыры: Кулынчакты азырааш, кудуруун чүге кезерил?
Кулугур бисти азырааш, кулга чүге чаарыл?
Чаваажыкты азырааш, челин чүге кезерил?
Чаш бисти азырааш, чапка чүге чаарыл?
Төрелчиниң сигени доме бодаа хоран ба?
Дөңгүрс каккан доруг шай төрөөн не хоран ба?
Кыр чериң сигени, кырган бодаа хоран ба?
Кыргый каккан кызыл шай кырган неэ хоран ба?

Буянт сумузунда чурттап чоруур тываларның дыл-домаанның онзагай үүлдерин кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг ялдыг. Моон-даа соңгаар доктаамал харылзажып, бүгү талазы-биле материалларны чыын алыры, бистиң төөгүвүстү, дылывысты хаадыр өөренирине дузалыг.

Полина СЕРЕН.
Аспирант.

Эртемденге сөс

Бо чылдың октябрьда совет, моол дыл эртемденнериниң экспедициязы Моол Арат Республиканың Ховд аймакка чораан. Экспедицияны моол тюрколог, филология эртемениниң кандидады Болд Лувсандоржийн удуртканы. Совет Эвилелинден Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Бурятияда филиалының үлүг эртем ажылдакчызы, филология эртемениниң доктору В. И. Рассадин база Тываның эртем-шинчилел институдунуң биче эртем ажылдакчызы, Эртемнер академиязының Дыл институдунуң аспирантызы П. С. Серен чораан. Экспедицияның кол сорулгазы — Моолда чурттап чоруур тываларның дылын өөренири. Бо удаада үк экспедиция Ховд, Буянт сумуларга ажылдаан. Дараазында Баян-Өлгий, Хөвсгөл аймактарда чурттап чоруур тываларга ужуражып, дыл талазы-биле материал чыын алыр сорулгалыг. Ажылдың түңнели кылдыр «Моолда тываларның дылы» деп улуг эртем ажылын бижиир сорулгалыг мен.

Тывалар колдуунда Ховд аймактың Буянт сумузунда чурттап чоруурлар. Ниитизи-биле ында сезен хире өг-бүле бар. Колдуунда көшкүн амыдырал-биле чурттап чоруур болгаш мал ажыл-агыйында хаара туттуңнаннар. Улуг болгаш ортумак назылыг тывалар бодунуң төрөөн тыва дылын эки билирлер. А аныяктарның база бичии уругларының чартык кезии бодунуң төрөөн тыва дылын билбестер.

71 чаштыг (харлыг), хаалыр сөөктүг Насан ийейниң чугаалааны-биле алырга, тываларның аразында доңгак, хайык, хаа хайык, чаг тыва, оон иштинде сарыг чаг тыва, кара дуңмадан үнген бир бөлүк, ада-ызыгууру чаңгыс улус болур. Иргиттер өске сөөктүү тывазы-биле, чижээлээрге, чаг тыва азы доңгактар-биле аал-оранныг болуп, өглелчип болур.

Бо үүгле номчукчуларны Моолда чурттап чоруур тываларның дылында онзагай үүлдери-биле база аас чогаалы-биле каксы таныштырар сорулганы салдым. Чижээлээрге, назы-тар айы-биле кижилерни мычаар ылган адап турар: улгады бөрген улусту (кижини) чаштыг кижи дээр. Чижээ, «чаштыгларывыс карак шийп калган» деп чугаалаарлар. Уругларының эң бичезин «хенчези» дээр. Бичии уругларны окыннар, 10-11 харга чедир ооак уруглар, 15-16 харлыг эр кижини «оол», 16-20 хар аразында эр кижини «ашкиак», 50 хардан өрү назылыг улусту хоочуннар дээр. Хөрөөжен кижини «үүгээр кижи» деп адап турарлар, а кижээ баабаан, уруг-дарыг чок кыс кижини «хөрөөжок» дээр.

Буянт сумузунуң чоогунда ак тарбаган, кара тарбаган садыгжы күүседи турда, баян-биле Светлана Сояң үделгеде Каадыр-оол Бегзи.

Маадыр-оол КАЛЧАННЫҢ сөзү болгаш фотозу.

Күрүне садыныңың болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының уран чүүл фестивальдарының тиилекчилериниң бирээзи — Улуг-Хем районда «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажылчын кооперациянның ажылдакчыларының көргүскен концерттерни үүгле арыг-үзүүжүлер эвес, а кожа-хелбээ районнарның ажылышчилери база сонуургаарлар.

Уран чүүл коллективин тургузарынга болгаш аңаа таарымчалыг байдалдарны кылырынга ол ажылчын кооперацияның баштаар черинин даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады Ч. К. Айыр-Санааның киирип турар үлүү эвээш эвес дээрзин база демдеглээри артык эвес. Сценага ол коллектив ойнап турда көөрге, дыка чараш: сларның кеткен хепсыны каас, чаңгыс аай.

Садым-чаяалыг бот-тытывынгыр композитор, Шагаан-Арыгда уругларның музыка школазының директору Каадыр-оол Бегзи арыг-үзүүжүлерниң уран талантылыг коллективиниң удуртукчузу болган. Дуржулгалыг болгаш хоочун хөгжүмчүнүң ырларны үдеп, ону башкарып турарын көрүп олурарга, солун база бир чаа хевирлиг-даа.

Чоокта чаа болуп эрткен көрүлдеге арыг-үзүүжүлер үшкү черни ээлеп, шыырак дээн коллективтериниң бирээзи болган.

ЧУРУКТА: «Тоорутуг долгай Таңдым» деп ырыны

КАИ экраны

АГААРНЫ АРЫГ ТУРГУЗАР

Амгы үеде экология айтырыы экономиктиг болгаш социал-политиктиг сорулгаларны күүседиринге кол черни ээлеп турар. Ону шинтпирлээринге элээн хөй хоойлу-дүрүм документилерни болгаш автомашиналарга хамаарыштыр ыш үнер талазы-биле хоралыг бүдүмелдерни эвээшти үндүреринин дугайында сүмелерни ажылдап кылган.

Ылаңгыя автомобильдерден үнген ыш углеводородтар-биле 50 хуу болгаш углеродтуң химиктиг каттыжылгазының 90 дүүзу болуп, агаарны хирлендирип турар. Автотранспорттан үнген ыштар черден шоолуг бедивес болгаш кижиниң тынар органнарынга коргуг айыылдыг.

Автомобиль кижиге ажыктыг, ол чокта чүү-даа чүве бүттүнмес деп чүвени база уттуп болбас.

Амгы үеде 1987 чылдың декабрь 17-де үндүрген «Бойдус камгалалы. Атмосфера. Бензин. Ыш шимчеджүлерниң үнген ыштарга углеводтарының болгаш углеводородтарның химиктиг каттыжылгазының түрүп турарының хемчээлиниң методтары болгаш нормалары» деп күрүне стандардының доктаалы күштүг болуп арткан. Ынчангаш күрүне стандардының санап турары-биле алырга, ында айыттынган хемчээлиниң углевод болгаш углеводородтуң үүгүп турары хөй аваар болза, ындыг автомашиналарны техниктиг байдалы багай дээш септелгеге тургузар ийикпе, азы автобудүрүлге черлериниче дедир эгидер апаар. Ынчангаш аңаа одалга аппаратураны таарыштыр кылыр хынаалданы катап чорулар.

Ынчалза-даа ол байдалды биле тура, бистиң оруктарывысче «хирлиг» машиналарның үүгүп турары кымга-даа чажыт эвес. Чамдык чолаачылар ону черле сагывас. Боттарынга болгаш долгандыр турар кижилерге хора чедирип турарын билбес. Үнүрүп каан доктаалдарны номчувас. Оларга хамаарышпас чүве ышкаш бодаар.

Бо чылдың апрельден ноябрьга чедир республиканың күрүне автоинспекциязы, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалаар талазы-биле күрүне комитети Кызыл хоорайга агаар атмосферазын камгалаар сорулганы салгаш, «Арыг агаар» деп операцияны чорутқан. Ооң кол сорулгазы болза кудумчуларда шимчел чоруур техниканың ыш үндүрер талазы-биле байдалын хынаары.

Ол үениң иштинде күрүне-инспекцияның ажылдакчылары 1246 автомобильдерни хынаан. Ооң иштинде хүү машиналыг 1067 кижиниң транспортун көргеш. Түңнелинде 721 автомашина углерод болгаш углеводородтарның химиктиг каттыжылгазының чижээн нормадан көвүдеткенин барымдаалааш, ол техникаларны ажыглап болбас деп шинтпир үндүргеш.

Ол-ла үениң дургузунда 8 автобудүрүлгениң бүгү техниказын хынап көргеш болгаш агаарын атмосферазын камгалаар талазы-биле дүрүмүн хажыткан дугайында бижиктерни ол автобудүрүлгелериниң удуртукчуларынга бергеш.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң саналы каанын-биле алгаш көөрге, 1989 чылда Кызыл хоорайга хирлиг будүмелдерни күрүне транспорту 18395 тоннаны, хүү машиналар 7729 тоннаны ажылдадып үндүргеш. Бир дүн-хүнде 80 тонна хоралыг будүмелдерни хоорайның чурттакчылары тыныш турар болган.

Агаарның ындыг байдалын биле тура, чамдык будүрүлгелериниң удуртукчулары атмосфераны арыг тургузар талазы-биле багай ажылдаан. АТБ-2, ПАТБ, СТО, «ВАЗ», СТО «Тываавтотранс» будүрүлгелериниң удуртукчулары үеэзинде хыналдаларны чорутпаан болгаш Красноярск хоорайда күргазоанализаторлар лабораториязынга хынадып албаан.

Агаар камгалаарының талазы-биле хоойлу-дүрүмнү үреэнги дээш административтиг хемчеглерни хоорайларның, районнарның, суурларның көдээ Советтериниң улус депутаттарының доктаамал административтиг комиссиялары онаан болур. Бистиң күрүавтоинспектор ажылдакчыларының сорулгазы болза, чүрүм үреэн чолаачыларны өй-шаанда тудар болгаш ол үеэзинде документилерни долдургаш, чедирип бөөрн болур.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң административтиг комиссиязының кежигүннери агаарның атмосферазын хирлендирген чүрүм үреэкчилеринге удур шоолуг-ла хемчеглер албайн турар. Комиссияның көрген материалдарын хынап көөрүвүске, 67 хүүзүн сагындырган, 33 хүүзүн штрафтаан. Ортумаа-биле алырга, бир кижини 7 рубльге торгаан болган. Ындыг практика хоорайның агаарының атмосферазын камгалаар талазы-биле кандыг-даа дузаны чедирип шыдавас деп чүве билдингир. Маңаа үүгле шынгыы негелде херек.

Агаар камгалалының талазы-биле хоойлу-дүрүмнүң үреэкчилери-биле шыңгыы хемчегни албас болза, чонуң кадыынга улуг хораны чедирип турар. Ынчангаш оларга торгаашкынарны чорудары күзеңчиг. Ылаңгыя будүрүлге черлериниң кирип ап турган орулгаларындан болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылардан акша шалыны тыртып турар болза, экономиктиг шинчилге үеэзинде косту бөөр йиик.

1991 чылда күрүавтоинспекция ындыг операцияларны доктаамал чорудар. Агаарның атмосферазын камгалаар талазы-биле күрүне болгаш контроль органнарының дузазы-биле бүрүүлүг кижилерге материалдыг харыысалганы онаарының хемчеглерин алыр аваар.

Хоорайның агаары арыг турар ужурлуг

Хүреан КҮЖҮГЕТ.
Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң КАИК-тиң үлүг автоинспектору, милициниң капитаны.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Айның карацгы талазында». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.45 «Иллюзионнуг аттракцион». 10.05 «Диригг амыдыраар оранында». 11.05 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25—14.05 Хоккей. «Известия» солунчуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. 18.30 «Ye». 19.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 7-ги сериязы. 19.10 Эвилел керээн — чаңгыс эп-сеткилче орук. 19.55 Чугула интервью. 20.05 «Шупту хеннер агыш чыдар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 П. Доминго, Л. Паваротти, Х. Карреростың киржилгези-биле Римден концерт. 23.25 Медээлер. 23.40—23.55 Шыдыраага делегей маргылдаазында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 2 класс. Кыш келген. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. «Дүрзүнүүр селеске», ооң салгалдары. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Манап, идеген ор мен». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10—13.40 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

16.35 «Айтырыглар, харыылар». 16.50 Медээлер. 16.55 «Таныжылга уламчылап тур». Калмык черге ужуражышкыннар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртү съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртү съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия төвү».

МОСКВАДАН

21.35 Хоккей. «Известия» солунчуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ЧСФР биле Финляндияның шилиндек командалары. 22.15 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Бирги декретке постскриптум». 23.15 «Пушкин шолу». Телефильм. 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солунчуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (00.05)— Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

21.00 «Ye». 21.30—21.35 Коллаж.

ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Кызыл хоорайда автотранспорт шимчээшкининде тургустунуп келген берге байдалды өөренип көргеш, республика эмнелгези чамдык медицина албан черлериниң ажылдаар шагын өскерткенин дыңнадып тур. Декабрь айдан эгелээш келир чылдың апрель 1-ге чедир №№ 1, 2 поликлиникалар 8 шактан 17 шакка чедир ажылдаар. 17 шактан 18 шакка чедир дежурный терапевт ажылдаар.

Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунда 25 дутаарлыг бажында геронтологтуг төп ажыттынган. Аңаа пенсионерлерни 8 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр. Хүндүсүү стационар болгаш процедура кабинеди ажылдап турар.

№ 2 поликлиникада (Найырал кудумчузу, 32 «а») инвалидтерни, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржиктилерин, интернационалчы дайынчыларны чыттырып эмнээр черни ажыктан. Ол четвергте 14 шактан 18 шакка, субботада 9 шактан 12 шакка чедир ажылдаар.

Кино

ДЕКАБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Приказ № 027» (КУДР) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан). Видеозал: «Кактус Джек» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.20, 12.30. Киноклуб «Орленок» («Тимур и его команда») 10.40, 14.40. «Жажда мести» (2 серия-лыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Налево от лифта» 13.30, 17.10 «Две стрелы» 15.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сердце ангела» (АКШ) 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Однажды в Америке» (3 сериязы) 17.30 «Хануссен» 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ арвемвая — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдыстер: ◆ аргийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет гургузут — 3-34-98; 3-41-23: ◆ улетөр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроулетөр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа кылдыз — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 сарлалга амазы
Тиражы 28000 ака

Тыва АССР-ниң Моң үндүрер чер. Полиграфия болгаш ном садыгының керектерилиниң галазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Красноармейскиге кудумчуу, бажыңы № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 547.